

MENTINEREA ISTROROMĂNEI

AUGUST KOVAČEC¹

Abstract. This introductory presentation addresses the history of migrations into Istria, and of multilingualism of the region, which form the background to the development of the Istro-Romanian communities and their language. The two main, interconnected, themes are: (i) the disintegration of the community and the loss of its linguistic identity, the possible causes of which (lack of economic opportunities, changes in work patterns, forced changes in subsistence patterns, acculturation, a general disregard for maintaining minority languages) are succinctly identified and discussed; (ii) objective assessment of the language's chances of survival under pressure from (dialectal and literary) Croatian as intergenerational transmission becomes more and more limited. In these conditions the community's efforts to organize Istro-Romanian courses, open not only to children from the Istro-Romanian villages but also from villages where only Croatian is spoken are all the more laudable.

Keywords: (e)migration, community disintegration, loss of linguistic identity, intergenerational transmission of the language.

1. SCURT ISTORIC AL MIGRAȚIILOR DIN ISTRIA

În diferite perioade ale istoriei, spre Istria s-au îndreptat comunități etnice și lingvistice diferite, atât din Europa centrală, cât și din peninsulele vecine mai mari, cea Apenină și cea Balcanică. Unele dintre aceste comunități s-au stabilit acolo pentru un timp mai îndelungat, altele porneau mai departe, lăsând câteodată în Istria urme materiale sau urme lingvistice. Primele contacte ale romanilor cu Istria datează de la sfârșitul secolului al III-lea î.Cr. În prima jumătate a secolului al II-lea î.Cr., Istria a fost cucerită și a fost integrată în Republica Romană, iar în secolele care au urmat au fost romanizați Histrii (în centrul și în sudul Istriei), Iapozii (în nordul peninsulei) și Liburnii (la est de râul Arsia, în croată Raša). Din latina vorbită în Istria își trage originea limba istriotă sau istro-romanică, limbă romanică autohtonă din Istria, care se mai vorbește și astăzi în mici comunități aflate în șase localități din sud-vestul Istriei (Rovinj/Rovigno, Vodnjan/Dignano, Bale/Valle, Fažana/Fasana, Galizana/Gallesano, Šišan/Sissano). Puțin după căderea Imperiului Roman în 476, Istria a fost stăpânită, pentru o perioadă de timp, de diferite state germanice și de Imperiul Bizantin. Primele incursiuni ale slavilor în Istria au avut loc la sfârșitul secolului al V-lea și primii ani ai secolului al VI-lea d.Cr., iar unii dintre slavi s-au așezat în diferite părți ale Istriei centrale. În 788 francii au ocupat Istria, iar la începutul secolului al IX-lea a avut loc cel de-al doilea val mai important al imigrării slavilor. În urma

¹ Profesor emerit, Universitatea din Zagreb, august.kovacec@inet.hr.

conflictului dintre orașele cu populație romanică și feudali germanici, orașele au obținut autonomia, iar populația slavă dreptul la pământurile din jurul orașelor. Începând cu această epocă se face, pentru slavi, distincția între croații din centrul și sudul Istriei și slovenii din extremitatea nord-vestică a peninsulei. Din secolul al X-lea, Veneția trece treptat în sfera sa de influență Istria, mai ales în părțile de lângă litoralul occidental. Treptat, dialectul venețian al limbii italiene s-a impus în cea mai mare parte a localităților de pe litoral, dar și în orașele și târgurile din interiorul peninsulei, asimilând cu timpul idiomul romanic autohton din Istria, istriota sau istro-romanica (cf. HE 2003: 195–198).

Spre sfârșitul evului mediu, ca o consecință a cuceririlor otomane în sud-estul Europei, încep să se stabilească pe teritoriul Istriei grupuri din interiorul Peninsulei Balcanice. Mai ales în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea s-a intensificat afluența de populații nu numai din Peninsula Balcanică (în afară de populațiile croate, au venit și grupuri de vlahi, de greci, de albanezi etc.), ci și din nordul Italiei (italieni, friulani). Nici în secolul al XVIII-lea, când în Istria au sosit mici comunități de muntenegreni, afluența diverselor grupuri din Peninsula Balcanică nu s-a oprit complet. Grupurile vorbitorilor de limbă greacă nu și-au păstrat identitatea lingvistică, de asemenea, comunitățile lingvistice ale albanezilor și ale friulanilor s-au pierdut. Comunitățile vorbitorilor de limbă germană, prezente aproape exclusiv în orașe, nu s-au conservat după dispariția Imperiului Habsburgic. În curs de mai multe secole, pe teritoriul Istriei s-au constituit, alături de aria de graiuri slovene din nordul peninsulei, mai multe zone/arii în care se vorbesc diferite graiuri croate (čakavian, čakavo-štokavian, kajkavian).

2. ISTRIA – UN MOZAIC LINGVISTIC

În Istria, pe un teritoriu relativ restrâns (în total 3475 km², dintre care 3130 km² în Croația, iar alți 346 km² în Slovenia) se vorbesc mai multe limbi și varietăți lingvistice. În ceea ce privește istriota (istro-romanica), numai o mică parte a locuitorilor celor șase localități menționate deja (vezi 1.) mai folosește această varietate lingvistică. Foarte mulți vorbitori de istriotă se declară italieni și sunt bilingvi: ei vorbesc și o varietate istro-venețiană, iar în comunicarea oficială recurg la italiana standard și la croata standard. În plus, această varietate istro-venețiană este utilizată de o parte a populației aflate în aglomerațiile urbane din partea vestică a Istriei, dar și în câteva orașe din interiorul Istriei și de pe malul oriental al peninsulei. În comunicarea oficială, cei mai mulți vorbitori ai dialectului istro-venețian se servesc de italiana standard (ca limbă oficială regională) și de croata standard.

Graiurile slovene se vorbesc în partea de nord-vest a Istriei (care aparține Republicii Slovenia și unde există, în zona riverană, inclusiv o minoritate italiană). În Istria croată sunt mai multe arii unde se vorbesc graiuri čakaviene, čakavo-štokaviene și kajkaviene, în timp ce croata standard este utilizată în comunicarea oficială și în cea publică. Numai în localitatea Peroj, o parte a locuitorilor încă mai folosește în conversațiile curente, de fiecare zi, și un grai muntenegrean (de tip štokavian).

Alături de idiomurile menționate, în Istria se păstrează un „dialect istoric” al limbii române, istroromâna, care se vorbește încă într-un sat situat pe platoul Cìcarija/Cicearia, în nordul Istriei (satul Žejane) și în câteva sate și cătune aflate pe povârnișurile din apropierea malurilor pârâului Boljunčica (Šušnjeva, Nova Vas, Jesenovik, Letaj, toate acestea se află

aproape de malul stâng, în timp ce Kostrčan, Brdo și Zankovci se află mai departe de malul drept). Cel mai adesea, vorbitorii își numesc idiomul după numele localităților în care trăiesc (*žejanski, šušnjevski, novošanski, brijanski* etc.), iar în satele de sud folosesc și numele vlaški (*vlășki, vlâski, vlășke limbe, vlășke limbe*). Populația croată îi numește pe istroromâni *Vlahi* (și în istror. pl. *Vlaš, Vlâs*), iar limbii lor îi spun *vlaški zajik (jezik)*. Etonimul *rumări* (notat o singură dată pe la sfârșitul secolului al XVII-lea sub forma fonetică aproximativă *rumeri*) corespunde formei dacoromâne *rumâni* și formei aromâne *armâni* (Pușcariu 1926: 44).

3. O COMUNITATE AFLATĂ „SUPT VREMI”

3.1. Evoluția dramatică a numărului vorbitorilor de istroromână

Deși încă din secolul al XIX-lea a crescut interesul pentru istroromână și istroromâni, totuși evoluția comunității și păstrarea identității sale lingvistice au urmat un curs dramatic, întrucât teritoriul în care istroromâna se vorbește s-a diminuat treptat, iar numărul vorbitorilor a scăzut constant. În cursul secolului al XIX-lea, idiomul vorbit pe insula Krk (it. Veglia) – aproape identic cu istroromâna și numit tot *vlaški* – s-a stins (Pușcariu 1926: 15–18). În satul Skitača, la sud de orașul Labin (it. Albona), istroromâna s-a stins în a doua jumătate a secolului al XIX-lea (Pușcariu 1926: 36). Chiar în satele și cătunele adiacente din zona de sud, istroromâna dispărea treptat, proces care s-a acutizat odată cu începutul secolului al XX-lea. După diferite evaluări, la începutul secolului al XX-lea trăiau în Istria între 2000 și 3000 de persoane care vorbeau istroromână (dar și acestea erau în cea mai mare parte bilingve) (Pușcariu 1926: 40–43). La începutul anilor 1960, după diferite surse, erau între 1140 și 1250 de vorbitori de istroromână; oricum ar fi, numărul lor nu depășea 1500 de persoane (Kovačec 1971: 23; cf. Caragiu Marioțeanu 1975: 190; Caragiu Marioțeanu, Giosu, Ionescu-Ruxândoiu 1977: 214).

Cauzele scăderii treptate a numărului de vorbitori ai acestui idiom sunt numeroase și diverse. Înainte de toate, trebuie spus că istroromâna este un idiom fără instituții proprii care pot contribui la stabilirea politicii lingvistice prin care limba să fie apărată și conservată. În biserică se folosește dintotdeauna limba croată (alături de limba latină până în anii 1960), iar în școală și în administrația publică se utilizează limba croată (între 1918 și 1945, limba italiană). Folclorul literar se reduce mai ales la povești și anecdote locale, proverbele sunt adesea adaptări mai mult sau mai puțin fidele ale proverbelor locale croate, în timp ce poeziile tradiționale sunt foarte rare. La istroromâni, bilingvismul (istroromân-croat) este general. La acestea se adaugă problema „conștiinței naționale” (etnice). Istroromânii n-au fost, oficial, niciodată o minoritate națională. Mulți dintre ei sunt conștienți că idiomul lor este înrudit cu limba română, printre altele și datorită faptului că, în idiomul lor, pot realiza o comunicare elementară cu românii (dacoromânii). Din această cauză, mai ales dacă un (dialectolog) român le pune o întrebare, ei vor răspunde: „Noi smo rumuni” („Noi suntem români”). Cu toate că în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX mai mulți istroromâni se declarau români, iar între cele două războaie mondiale, în timpul dominației italiene și a regimului fascist, s-a deschis o școală „(istro)română” în Šušnjevica (în 1922), totuși așa-zisul sprijin nu a fost dezinteresat și nici

nu poate fi interpretat drept o dovadă a interesului autorităților pentru istroromâni și istroromână, ci a fost mai degrabă un act de demagogie politică și de ipocrizie. Sub stăpânirea fascistă, croații și slovenii au fost persecutați și terorizați, au fost închise școlile în croată și în slovenă, a fost interzis uzul public al limbilor croată și slovenă, au fost desființate societăți culturale croate și slovene, mai mult de 50 000 de croați s-au refugiat în Iugoslavia sau au emigrat, iar în Istria și în insulele vecine au fost aduși numeroși italieni, cărora li se dădea pământ și care aveau dreptul să lucreze în serviciile publice. Unica instituție care s-a preocupat de protejarea limbilor croată și slovenă a fost biserica catolică. După capitularea Italiei fasciste în 1943 și ocupația germană a Istriei, atât croații și istroromânii, precum și mulți italieni s-au alăturat trupelor de rezistență ale partizanilor. După victoria partizanilor, a fost instaurat regimul comunist, care a introdus un tip nou de teroare și a permis acte de violență împotriva locuitorilor din Istria. Alături de răzbunări individuale, regimul comunist înceta la persecutarea și lichidarea „dușmanilor poporului”, fie că erau croați, italieni sau istroromâni (multe persoane au fost omorâte fără a avea vreo vină sau fără un proces corect). A fost persecutat mai ales clerul catolic și au fost uciși mai mulți preoți. Nu numai italienii, ci și croații și unii dintre istroromâni au optat (până în 1954) pentru Italia (cf. HE 2003: 199–200).

3.2. Pierderea meseriilor tradiționale și emigrarea

În Istria, locurile în care s-au stabilit strămoșii istroromânilor sunt sărace, nu foarte prielnice nici pentru păstorit, nici pentru agricultură. Cel puțin în satul Žejane, până la mijlocul secolului al XX-lea, câteva familii mai practicau păstoritul (semi)transhumant. Dar din cauze sociale și politice această practică a fost întreruptă. La începutul secolului al XX-lea, istroromânii (la nivel individual și mai rar ca familii întregi) încep să-și părăsească satele natale în căutarea unor condiții de viață mai favorabile la oraș sau în alte țări. Între cele două războaie mondiale, unii istroromâni (pentru care nu dispunem de un număr exact) s-au stabilit în orașul Trieste sau au emigrat în America (sunt mai multe familii de istroromâni în New York). După cel de-al II-lea război mondial nu numai italienii, ci și istroromânii (la fel mulți croați care nu voiau să trăiască sub regimul comunist) au optat pentru Italia. Un oarecare număr de persoane a emigrat ilegal. La începutul anilor 1960, două fenomene au fost decisive pentru soarta comunității istroromâne. Pe de o parte, s-a liberalizat posibilitatea de a călători (oricare cetățean avea voie să-și ceară pașaportul) și de a-și cere serviciul în străinătate, așa încât unii istroromâni au emigrat în Statele Unite ale Americi, în Canada sau în Australia. Alții și-au găsit un „serviciu temporar” în Germania, în Austria, în Franța sau în Suedia. Și comunitatea de istroromâni din Trieste a devenit mai numeroasă printr-un nou aflux de emigranți. Pe de altă parte, autoritățile din Iugoslavia socialistă au decis implementarea de reforme economice prin care începeau să fie favorizate industrializarea și turismul, iar „agricultura extensivă” nu mai era avută în vedere. Tinerii își găseau de lucru la oraș, mai ales în întreprinderile industriale sau în străinătate. În decurs de câteva decenii, satele din sud au pierdut cea mai mare parte a locuitorilor și, în mod special, au rămas fără locuitorii mai tineri. În schimb, muncitorii din Žejane care lucrau în întreprinderile industriale în Rijeka (de exemplu, pe șantierele navale) făceau naveta în fiecare zi între Žejane și Rijeka. În cursul anilor 1980, condițiile economice s-au schimbat și multe întreprinderi au falimentat. Satele și cătunele istroromâne au pierdut cea mai mare parte a populației active. La

începutul anilor 2000, în zilele lucrătoare, în sate se găseau mai ales persoane în vârstă, doar la sfârșit de săptămână veneau acasă copiii și rudele de la oraș. Din toate aceste motive, istroromâna „s-a închis” în case și în familii și numai în satele cu mai mulți locuitori a mai funcționat un timp ca limbă a satului.

În tot cazul, dacă la începutul secolului al XX-lea se poate socoti că existau până la 3 000 de persoane care vorbeau istroromână, iar la începutul anilor 1960, numărul lor se ridică la 1 140–1 250 de vorbitori de istroromână în satele menționate, (în cel mai bun caz 1 500, dar nu mai mult de atât), în schimb, la începutul mileniului nostru, potrivit evaluării realizate de Goran Filipi, mai sunt aproape 200 de persoane care mai trăiesc în satele istroromâne și sunt vorbitori de istroromână (în Žejane aproximativ 100, dar nici ei nu trăiesc tot timpul în sat; în Nova Vas aproximativ 40; în Šušnjevica aproximativ 30; în Kostrčan aproximativ 15; în Jesenovik aproximativ 10; în Brdo, 2; în Miheli, 3; în Zankovci, 6; în Letaj, 1 vorbitor „autohton” din sat) (Filipi 2020: 31). Dacă la începutul secolului al XX-lea se declarau adesea croați, iar unii dintre ei se declarau italieni sau „rumuni”, în noile condiții, istroromânii se declară croați (Žejane, satul distrus prin foc de trupele nemțești în 1944, în proporție de 98%) sau „istrieni”, iar, în sud, foarte rar ca italieni.

3.3. Transmiterea istroromânei între generații – pe cale să se piardă

Încă din anii 1960, mai mulți lingviști croați, români și germani au afirmat în repetate rânduri, prevenind autoritățile iugoslave și române, că istroromâna este în pericol de a se stinge în curând. Autoritățile iugoslave nu au întreprins nimic, motivându-și lipsa de acțiune și de interes prin aceea că din Istria (deci „de pe teren”) nu venea nicio revendicare pentru protejarea limbii din partea vreunei „minorități naționale” (comunitățile istroromâne nu aveau nicio condiție oficială, iar noțiunea de „minoritate lingvistică” nu era prevăzută în actele oficiale ale statului). Autoritățile române, se pare, nu voiau să provoace tensiuni cu o „țară vecină și prietenă”, în condițiile în care nu se rezolvau nici problemele culturale și lingvistice ale comunităților „vlahe” din Serbia de nord-est (cel puțin 180 000 de vorbitori) care vorbesc o varietate a dacoromânei (numai aproximativ 30 000 de români din Banatul Sârbesc se bucurau de condiția de minoritate națională). În Republică Socialistă Macedonia, poziția vlahilor (aromâni și meglenoromâni) a fost „semi-rezolvată”.

După ce s-au stabilit în orașe (Rijeka, Opatija, Lovran, Labin, etc.), familiile de istroromâni au încetat să mai fie integrate în comunități compacte care comunică zilnic în limba lor. Dacă soțul și soția știu istroromână, ei o vorbesc cu copii – dar numai acasă, în familie. Dacă nevestele din satele croate, care veneau, de exemplu la Žejane, învățau de obicei repede istroromână, în cadrul „căsătoriilor mixte” de la orașe istroromâna nu se mai vorbește nici între soți, nici cu copiii. Rare sunt cazurile în care copiii, în loc să se ducă în grădiniță, au crescut cu bunicii și au învățat limba satului din care provin părinții lor. Vizitele de la sfârșit de săptămână sau cu ocazia sărbătorilor în satul natal sunt și un prilej pentru „exerciții de limbă”. Și în diaspora, situația este dramatică. De pildă, o pereche de istroromâni stabilită într-un oraș mare din Australia se integrează în comunitatea imigranților de limbă croată (fiindcă alte persoane care cunosc istroromâna nu sunt), copiii lor învață mai bine croata elementară decât istroromâna, iar după ce și-au terminat școlile, ei întrebunțează și acasă aproape exclusiv engleza, pe când cunoștințele de istroromână rămân, eventual, pasive. Un istroromân stabilit într-un oraș din Suedia vorbește acasă cu soția și copiii în croată, fiindcă soția provine dintr-o familie croată unilingvă. Copiii

vorbesc bine croată, fiindcă acolo există o comunitate însemnată de croați. Șederile scurte în satul natal, o dată pe an, nu sunt suficiente pentru ca acești copii – care vorbesc suedeză și croată – să învețe istroromâna.

4. ÎN LOC DE CONCLUZII

Un idiom se poate menține dacă funcționează în comunicarea dintre membrii unei societăți. Comunitatea istroromână se reduce astăzi la un număr foarte mic de vorbitori. Ar fi iluzoriu să ne așteptăm ca persoanele care au părăsit satele lor să se întoarcă (multe dintre ele nici nu mai știu să vorbească în istroromână). O mică speranță există totuși. Astăzi, în satele istroromâne sunt active asociații care se străduiesc ca tradițiile locale și limba părinților să nu se piardă. La școala elementară din Čepić, printr-o inițiativă locală, individuală, se organizează cursuri de istroromână. Este interesant că adesea cursurile sunt frecventate nu numai de copiii din satele istroromâne, ci și de copiii din satele croate unilingve, ai căror părinți vorbesc numai croată. Atâta vreme cât generațiile mai tinere au posibilitatea să învețe istroromâna, istroromâna nu se va pierde.

BIBLIOGRAFIE

- Caragiu Marioțeanu, M., 1975, *Compendiu de dialectologie română (nord- și sud-dunăreană)*, București, Editura Științifică și Tehnică.
- Caragiu Marioțeanu, M., Șt. Giosu, L. Ionescu-Ruxândoiu, R. Todoran, 1977, *Dialectologie română*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Filipi, G., 2020, „Atlas linguarum Histriae et Liburniae (ALHeL)”, *Filologija*, 75, 15–46.
- Kovačec, A., 1971, *Descrierea istroromânei actuale*, București, Editura Academiei.
- HE 2003 – *Hrvatska opća enciklopedija*, Knj. 5, *Hu – Km*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža (*Istra*, 195–200)
- Pușcariu, S. (în colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici și A. Byhan), 1926, *Studii istroromâne*. II. *Introducere – Gramatică – Caracterizarea dialectului istroromân*, București, Cultura Națională.